INKLYUZIV VA UNIVERSAL TA’LIM MUHITI: O‘ZARO BOG‘LIQLIK VA FARQLAR (BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISI TAYYORGARLIGI NUQTAI NAZARIDAN)

G‘aybullayeva Nafisaxon Nosirjon qizi
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti
Namangan manzili o‘qituvchisi
nafisaazizbek63@gmail.com

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.23881003***

Annotatsiya. *Maqolada inklyuziv va universal ta’lim muhiti tushunchalarining pedagogik mohiyati, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda farqli jihatlari tahlil qilinadi. Inklyuziv ta’lim qadriyatga asoslangan yondashuv, universal ta’lim muhiti esa uni amalga oshirishning loyihaviy-texnologik mexanizmi sifatida asoslanadi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi doirasida ushbu ikki tushunchani uyg‘unlashtirishning didaktik shart-sharoitlari ko‘rsatib beriladi va tayyorlash metodikasini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ilgari suriladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, universal ta’lim muhiti, universal dizayn, boshlang‘ich ta’lim, bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, kompetensiya, individuallashtirish.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогическая сущность понятий «инклюзивная образовательная среда» и «универсальная образовательная среда», их взаимосвязь и различия. Инклюзия рассматривается как ценностно-целевая основа, а универсальная среда – как проектно-технологический механизм её реализации. Определены дидактические условия интеграции этих понятий в профессиональной подготовке будущих учителей начальных классов и предложены направления совершенствования методики их подготовки.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, универсальная образовательная среда, универсальный дизайн, начальное образование, будущий учитель, профессиональная подготовка, компетентность, индивидуализация.*

Abstract. *The article examines the pedagogical essence of inclusive and universal educational environments, their interrelation and distinctive features. Inclusion is treated as a value-based approach, while the universal environment is viewed as a design and technological mechanism for its implementation. The paper outlines didactic conditions for integrating both concepts into the professional training of future primary school teachers.*

Keywords: *inclusive education, universal learning environment, universal design, primary education, pre-service teacher, professional training, competence, individualization.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy yo‘nalishlaridan biri har bir bolaning sifatli ta’lim olish huquqini real ta’minlashdir. Bu huquq xalqaro hujjatlarda mustahkamlangan: 1994-yilda qabul qilingan Salamanka bayonoti va maxsus ehtiyojli shaxslar ta’limi bo‘yicha Harakatlar doirasi umumta’lim maktablarini barcha bolalarni, ularning individual xususiyatlaridan qat’i nazar, qabul qilishga yo‘naltirilgan inklyuziv yondashuvni global siyosat darajasiga ko‘tardi [1]. 2006-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya esa inklyuziv

ta’limni davlatlarning majburiyati sifatida belgiladi [2]. O‘zbekiston Respublikasi ushbu konvensiyani 2020-yilda ratifikatsiya qilgan, shuningdek, «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunda (2020-yil) inklyuziv ta’limni tashkil etish tamoyillari mustahkamlangan [3].

Biroq me’yoriy asoslarning mavjudligi o‘z-o‘zidan amaliy natija bermaydi. Inklyuziv ta’limning samaradorligi, avvalo, sinf xonasida bevosita ishlaydigan o‘qituvchining tayyorgarligiga bog‘liq. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bola maktab hayotiga qadam qo‘ygan dastlabki bosqichda unga ta’lim, ijtimoiylashuv va o‘z-o‘zini qadrlash tajribasini beradi; shu sababli aynan boshlang‘ich bosqichda muhit qanchalik moslashuvchan bo‘lsa, bolaning keyingi o‘quv yo‘li shunchalik barqaror bo‘ladi.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda «inklyuziv ta’lim muhiti» va «universal ta’lim muhiti» atamalari ko‘pincha sinonim sifatida qo‘llanadi. Bu bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda metodik chalkashliklarga sabab bo‘lmoqda: ba’zan inklyuziya faqat nogironligi bo‘lgan bolalar bilan ishlash, universal muhit esa faqat jismoniy yoki raqamli qulaylik sifatida tushuniladi. Mazkur maqolaning maqsadi – ikki tushunchaning mohiyatini aniqlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqligi va farqlarini asoslash hamda shu asosda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tayyorgarligining mazmuniy yo‘nalishlarini belgilashdir.

1. Inklyuziv ta’lim tushunchasining shakllanishi va pedagogik mohiyati

Inklyuziv ta’lim g‘oyasi bir necha bosqichni bosib o‘tgan. Avval maxsus ehtiyojli bolalar alohida (segregatsiya) tizimda o‘qitilgan, keyin ularni umumiy tizimga qisman qo‘shish (integratsiya) yondashuvi ustuvor bo‘lgan. Integratsiyada asosiy vazifa bolani mavjud maktab sharoitiga «moslashtirish» edi. Inklyuziyada esa mantiq o‘zgaradi: moslashishi kerak bo‘lgan tomon bola emas, balki maktab, o‘quv dasturi, usullar va butun ta’lim muhitidir. Booth va Ainscow tomonidan ishlab chiqilgan «Inklyuziya indeksi» inklyuziyani uch o‘lchovda – inklyuziv madaniyat yaratish, inklyuziv siyosat ishlab chiqish va inklyuziv amaliyotni rivojlantirishda ko‘radi [4]. Demak, inklyuziya faqat tashkiliy shakl emas, balki qadriyatlar tizimidir.

Rossiyalik tadqiqotchilar inklyuziv ta’limni, birinchi navbatda, ta’limga bo‘lgan teng imkoniyatni ta’minlovchi jarayon sifatida ta’riflaydi. S.V. Alyoxina inklyuziv ta’limni barcha o‘quvchilarning, shu jumladan alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning ham umumiy ta’lim jarayonida ishtirok etishini ta’minlash jarayoni deb izohlaydi va uning asosiy sharti sifatida o‘qituvchilarning psixologik va kasbiy tayyorgarligini ko‘rsatadi [5]. N.N. Malofeyev ham ommaviy maktabdagi inklyuziv amaliyot maxsus ta’lim tizimining tajribasini inkor etmasdan, uni boyitgan holda rivojlanishi kerakligini ta’kidlaydi [6]. Bu fikr muhim: inklyuziya mutaxassislik bilimlaridan voz kechish emas, aksincha, ularni ommaviy sinf sharoitiga olib kirishni talab qiladi.

Pedagogik nazariya tomonidan inklyuziv yondashuvning ildizlari L.S. Vygotskiyning defektologiya sohasidagi qarashlariga borib taqaladi. Vygotskiy bolaning nuqsoni uning rivojlanishidagi yagona belgilovchi omil emasligini, asosiy e’tibor bolaning imkoniyatlari va ijtimoiy muhitga qaratilishi lozimligini asoslagan, «yaqin rivojlanish zonasi» tushunchasi esa har bir bola bilan farqlangan ishlashning psixologik asosini beradi [7]. O‘zbek maxsus pedagogikasida ham bu yo‘nalish M.Yu. Ayupova va boshqa tadqiqotchilar ishlarida rivojlantirilgan [8].

Florian va Black-Hawkins inklyuziv pedagogikaning asosiy g‘oyasini quyidagicha ifodalaydi: o‘qituvchi sinfdagi ko‘pchilik uchun «umumiy» ta’lim va ba’zilar uchun «qo‘shimcha»

ta’lim yaratmaydi, balki hamma uchun mos keladigan, bir-biridan ajratmaydigan o‘qitish imkoniyatlarini kengaytiradi [9]. Bu qarash bevosita universal muhit g‘oyasi bilan kesishadi.

2. Universal ta’lim muhiti va universal dizayn g‘oyasi

«Universal dizayn» tushunchasi dastlab arxitekturada paydo bo‘lgan. Arxitektor Ronald Meys (Ronald Mace) 1980-yillarda atrof-muhitni maxsus moslashtirishlarsiz iloji boricha ko‘proq odam foydalana oladigan qilib loyihalashni taklif qildi [10]. Keyinchalik bu g‘oya ta’limga ko‘chirildi: CAST tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan «Ta’limda universal dizayn» (Universal Design for Learning, UDL) konsepsiyasi o‘quv jarayonini dastlabki bosqichdayoq turli xil o‘quvchilarga mos qilib loyihalashni nazarda tutadi [11].

UDL uchta asosiy tamoyilga tayanadi:

- *taqdim etishning ko‘p shakllari* – bir xil mazmun matn, tasvir, audio, amaliy namoyish kabi turli kanallar orqali beriladi;
- *harakat va ifodalashning ko‘p shakllari* – o‘quvchi o‘zlashtirganini og‘zaki, yozma, grafik yoki loyiha shaklida ko‘rsata oladi;
- ***jalb qilishning ko‘p shakllari*** – motivatsiya, qiziqish va o‘z-o‘zini boshqarishni qo‘llab-quvvatlovchi turli yo‘llar qo‘llanadi [11].

Shunday qilib, universal ta’lim muhiti – bu jismoniy makon, o‘quv mazmuni, metodlar, vositalar va baholash shakllari shunday loyihalangan tizimki, unda alohida moslashtirishga ehtiyoj minimal darajaga tushadi va har bir o‘quvchi o‘zining individual yo‘li bilan o‘qiy oladi. Bu ta’rifda muhim jihat bor: universallik «hamma uchun bir xil» degani emas, aksincha, o‘zgaruvchanlikni oldindan hisobga olish degani. Universal muhit bir xillikni emas, tanlov imkoniyatini ta’minlaydi.

Boshlang‘ich sinfda universal muhitning amaliy ko‘rinishlari aniq: o‘qish darsida matnning audio varianti va rasmli tayanch lug‘at berilishi; matematikada predmetlar bilan amaliy mashq va vizual sxemalarning birga qo‘llanishi; topshiriqni bajarishda o‘quvchiga javobni og‘zaki, rasm yoki kichik taqdimot shaklida berish imkoniyati; sinf makonining harakat erkinligini ta’minlovchi tarzda tashkil etilishi. Bunday yondashuv nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar, balki tilni endi o‘zlashtirayotgan, diqqati beqaror yoki sekinroq tempda ishlaydigan o‘quvchilar uchun ham foydali.

3. Ikki tushunchaning o‘zaro bog‘liqligi

Inklyuziv va universal ta’lim muhiti o‘rtasidagi bog‘liqlikni uchta nuqtada ko‘rish mumkin.

Maqsad va vosita nisbati. Inklyuziya – qaerga erishish kerakligini (har bir bolaning ishtiroki, teng imkoniyat, tegishlilik hissi) belgilaydi. Universal muhit esa shunga qanday erishishni ko‘rsatadi: o‘quv jarayonini oldindan to‘siqlarsiz loyihalash orqali. UNESCO ham inklyuziyani tizimdagi to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etish jarayoni sifatida ta’riflaydi [12]; universal dizayn aynan shu to‘siqlarni oldini olishning amaliy yo‘lidir.

Yondashuvning proaktivligi. An’anaviy amaliyotda ko‘pincha muammo paydo bo‘lgach, «maxsus moslashtirish» qo‘llanadi. Universal muhit esa o‘qituvchini reaktiv emas, proaktiv fikrlashga undaydi: dars rejalashtirilayotganda hozirgi va potensial to‘siqlar tahlil qilinadi. Bu o‘qituvchining ish yukini kamaytiradi, chunki har bir bola uchun alohida material tayyorlash o‘rniga, boshidanoq moslashuvchan material yaratiladi.

O‘quvchi sub’ektligi. Ikkala yondashuv ham o‘quvchini passiv qabul qiluvchi emas, balki o‘z ta’lim yo‘lining faol ishtirokchisi sifatida ko‘radi. UDL’ning «ekspert o‘quvchi» (expert learner) g‘oyasi, ya’ni o‘quvchida o‘z o‘rganishini rejalashtirish va baholash ko‘nikmasini shakllantirish, inklyuzivlikning ishtirok va avtonomiya tamoyiliga mos keladi [11].

4. Ikki tushunchaning farqli jihatlari

Bog‘liqlikka qaramay, ularni bir-biriga tenglashtirish ilmiy jihatdan noto‘g‘ri. Asosiy farqlar quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

Mezon	Inklyuziv ta’lim (muhiti)	Universal ta’lim muhiti
Tabiati	Qadriyatga asoslangan, ijtimoiy-huquqiy va axloqiy yondashuv	Loyihalash va tashkil etishga asoslangan didaktik-texnologik yondashuv
Asosiy savol	Kim ta’limdan chetda qolmoqda va nima uchun?	Muhit qanday loyihalansa, to‘siqlar kamayadi?
Qamrov	Barcha o‘quvchilar, ayniqsa chetlashish xavfi bor guruhlar (nogironlik, til, ijtimoiy-iqtisodiy holat va b.)	Barcha o‘quvchilar; e’tibor o‘quv materialining, usul va makonning moslashuvchanligida
Natija ko‘rsatkichi	Ishtirok, yutuqlar, ijtimoiy qabul va tegishlilik	Muhit parametrlarining ko‘p variantliligi, kirish imkoniyati, o‘quvchi tanlovi
O‘qituvchi roli	Qadriyat tashuvchi, hamkorlikni tashkil etuvchi mutaxassis	Dars va muhit loyihachisi
Chegaralari	Faqat qadriyat sifatida qolib, vositalarsiz bo‘lishi mumkin	Texnik ko‘rinishda qolib, ijtimoiy qabul va qadriyatlarni e’tiborsiz qoldirishi mumkin

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har ikki yondashuv bir-birini to‘ldiradi. Universal dizayn inklyuziv qadriyatlarsiz «texnik qulaylik»ka aylanib qolishi mumkin; inklyuziv qadriyatlar esa universal dizayn vositalarisiz deklarativ shiorga aylanadi. Bundan kelib chiqadigan xulosa: bo‘lajak o‘qituvchi tayyorgarligida ikkala jihat – qadriyatli-motivatsion va loyihaviy-texnologik komponentlar – uyg‘un shakllantirilishi lozim. Shuningdek, universal muhit inklyuzivlikni to‘liq almashtirmaydi: ba’zi o‘quvchilar uchun baribir individual ta’lim dasturi, maxsus mutaxassis yordami yoki yordamchi texnologiya zarur bo‘ladi. Shu sababli universal dizayn «asos qatlam», individual qo‘llab-quvvatlash esa «qo‘shimcha qatlam» sifatida qaralishi to‘g‘ri.

5. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tayyorgarligining mazmuni

Xalqaro tadqiqotlar o‘qituvchi tayyorgarligi inklyuziv amaliyotning hal qiluvchi omillaridan biri ekanini ko‘rsatadi. UNESCO global monitoring hisobotida «inklyuziya – hamma uchun» tamoyili o‘qituvchilarning bu borada tayyorgarligi yetishmasligi eng katta to‘siqlardan biri ekanligi qayd etilgan [12]. Shu bois pedagogika oliy ta’lim muassasalarida tayyorgarlik mazmunini qayta ko‘rib chiqish talab etiladi.

Bizningcha, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining universal va inklyuziv muhitda ishlashga tayyorligi to‘rt komponentdan iborat:

1. **Qadriyatli-motivatsion komponent.** Har bir bolaning o‘rganish qobiliyatiga ishonish, farqlarni muammo emas, resurs sifatida qabul qilish, inklyuziv amaliyotga shaxsiy qiziqish. Bu komponent talabaning tajribasiz «qo‘rquv»ini kamaytirishga qaratiladi.

2. **Kognitiv komponent.** Inklyuziya va universal dizayn nazariyasi, bolalar rivojlanishining yosh va individual xususiyatlari, maxsus ta’lim ehtiyojlarining asosiy turlari, me’yoriy-huquqiy asoslar bo‘yicha bilimlar.

3. **Loyihaviy-amaliy komponent.** Darsni UDL tamoyillari asosida loyihalash, differensial topshiriqlar tuzish, raqamli va yordamchi texnologiyalardan foydalanish, formativ baholashni qo‘llash.

4. **Refleksiv va hamkorlik komponenti.** O‘z amaliyotini tahlil qilish, ota-onalar, psixolog, logoped va yordamchi o‘qituvchi bilan hamkorlikda ishlash ko‘nikmasi.

Bu tuzilma kasbiy kompetensiya haqidagi zamonaviy qarashlarga mos keladi: kompetensiya bilim, ko‘nikma va munosabatning yaxlit birligi sifatida qaraladi. Chet el tadqiqotlarida ham o‘qituvchilarning inklyuziyaga munosabati («attitude») va o‘z imkoniyatiga ishonchi («self-efficacy») ularning amaliy xatti-harakatini belgilovchi omillar sifatida ko‘rsatiladi [13]. Demak, tayyorgarlik faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, talabalarning munosabatlarini ham maqsadli shakllantirishi kerak.

6. Tayyorlash metodikasini takomillashtirish yo‘nalishlari

Muammoning nazariy tahlili asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda quyidagi didaktik shartlarni tavsiya etamiz.

1. «Ikki qatlamli» o‘quv kursi. Pedagogik ta’lim yo‘nalishlarida mustaqil «Inklyuziv ta’lim asoslari» fani bilan bir qatorda, metodika fanlariga (ona tili, matematika, tabiiy fan va h.k.) universal dizayn elementlarini singdirish. Talaba UDL’ni nazariya sifatida emas, aynan o‘z fan metodikasiga tatbiq etib o‘rganadi.

2. Dars loyihalash laboratoriyasi. Talabalar bitta darsni uch bosqichda ishlab chiqadi:

a) to‘siqlarni tahlil qilish,

b) UDL tamoyillariga muvofiq variantlar yaratish,

c) hamkasblar bilan o‘zaro taqriz. Bunday topshiriqlar loyihaviy komponentni shakllantiradi.

3. Keys-stadi va simulyatsiya. Real sinf vaziyatlari asosidagi keyslar (til to‘sig‘i, diqqat jamlash qiyinchiligi, eshitish yoki ko‘rish bo‘yicha cheklovlar, bolalar o‘rtasidagi nizo) talabalarda qaror qabul qilish tajribasini beradi va ularning qo‘rquvini kamaytiradi. Rolli o‘yin va simulyatsiyalarda talaba bola, o‘qituvchi, ota-ona rolida bo‘lib, vaziyatni turli nuqtai nazardan ko‘radi.

4. Pedagogik amaliyotni inklyuziv yo‘nalishda tashkil etish. Amaliyot vaqtida talabaga mustaqil ravishda ham universal elementlarni qo‘llash, ham amaliyot kundaligida refleksiya yuritish topshirig‘i beriladi. Tajribali mentor-o‘qituvchi bilan hamkorlik bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi.

5. Raqamli vositalardan foydalanish. Matnni ovozga aylantirish, subtitr, vizual tayanchlar, interaktiv mashqlar bo‘lajak o‘qituvchiga turli o‘quvchilar uchun materialni tezda moslashtirish imkonini beradi. Muhimi, texnologiya maqsad emas, vosita sifatida qaralishi, uni tanlashda bolaning real ehtiyoji hisobga olinishi lozim.

6. Tayyorgarlikni baholash. Tayyorlik darajasini kuzatuv, o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomalari, dars loyihalari portfeli va keys yechimlari asosida diagnostika qilish; natijalarni qadriyatli, kognitiv, loyihaviy va refleksiv komponentlar bo‘yicha darajalarga (boshlang‘ich, o‘rta, yuqori) ajratish maqsadga muvofiq.

Ushbu shartlar birgalikda amalga oshirilganda talaba inklyuziyani «maxsus bolalar bilan ishlash» emas, balki har bir dars sifatining mezoni sifatida tushuna boshlaydi. Metodik jihatdan bu o‘qituvchining fikrlash tarzidagi o‘zgarishni anglatadi: «bu bola menga qanday moslashishi kerak?» savolidan «men muhitni qanday o‘zgartirsam, bu bola ishtirok eta oladi?» savoliga o‘tish.

Masalan, 2-sinfda «Hayvonlar dunyosi» mavzusidagi tabiiy fan darsini ko‘rib chiqamiz. An’anaviy variantda o‘qituvchi darslikdagi matnni o‘qiydi, o‘quvchilar savollarga yozma javob beradi. Universal dizayn asosida loyihalangan darsda esa: mavzu qisqa video va rasmlar bilan boshlanadi (taqdim etishning ko‘p shakli); asosiy tushunchalar o‘quvchilar tilida va rasmli lug‘atda beriladi; topshiriqda o‘quvchi hayvon haqida plakat chizishi, og‘zaki hikoya qilishi yoki juft bo‘lib mini-taqdimot tayyorlashi mumkin (ifodalashning ko‘p shakli); topshiriqlar murakkablik bo‘yicha ikki-uch bosqichda beriladi va o‘quvchi o‘z darajasini tanlaydi (jalb qilishning ko‘p shakli). Natijada alohida «maxsus» material tayyorlash zaruriyati kamayadi, bolalarning hammasi umumiy faoliyatda ishtirok etadi. Talaba bunday dars loyihasini ishlab chiqish orqali ikkala tushunchaning o‘zaro bog‘liqligini amalda his qiladi.

XULOSA

Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi.

Birinchidan, inklyuziv ta’lim muhiti – qadriyatlar, siyosat va amaliyotni qamrab oluvchi keng ijtimoiy-pedagogik yondashuv; universal ta’lim muhiti esa unga erishishning loyihaviy-didaktik mexanizmi bo‘lib, ular o‘zaro maqsad va vosita sifatida bog‘langan.

Ikkinchidan, ularni bir-biriga tenglashtirish yoki bir-biridan ajratib qo‘llash noto‘g‘ri: universal dizayn qadriyatlarsiz texnik formalizmga, inklyuziya vositalarsiz deklaratsiyaga aylanishi mumkin. Universal muhit individual qo‘llab-quvvatlashni to‘liq bekor qilmaydi, balki uning uchun mustahkam asos yaratadi.

Uchinchidan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining tayyorgarligi qadriyatli-motivatsion, kognitiv, loyihaviy-amaliy va refleksiv-hamkorlik komponentlarining birligini nazarda tutishi kerak.

To‘rtinchidan, tayyorlash metodikasini takomillashtirish uchun metodika fanlariga universal dizayn elementlarini singdirish, dars loyihalash laboratoriyasi, keys-stadi, inklyuziv yo‘nalishdagi pedagogik amaliyot va ko‘p mezonli diagnostika samarali shart-sharoit bo‘lib xizmat qiladi. Bu yo‘nalishning samaradorligi keyingi tadqiqotlarda tajriba-sinov ishlari orqali empirik jihatdan asoslanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasi».

2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.

3. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994.

4. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. – New York: UN, 2006.

5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002.

6. Алёхина С.В. Инклюзивное образование: история и перспективы // Психолого-педагогические исследования. – 2013. – Т. 5, № 1.

7. Малофеев Н.Н. Специальное образование в меняющемся мире. Европа. – М.: Просвещение, 2009.

8. Выготский Л.С. Основы дефектологии. Собрание сочинений. Т. 5. – М.: Педагогика, 1983.

9. Аюпова М.Ю. Махсус педагогика асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. (Ayupova M.Yu. Maxsus pedagogika asoslari.)

10. Florian L., Black-Hawkins K. Exploring inclusive pedagogy // British Educational Research Journal. – 2011. – Vol. 37, No. 5. – P. 813–828.

11. Mace R. Universal Design: Barrier Free Environments for Everyone // Designers West. – 1985. – Vol. 33, No. 1. – P. 147–152.

12. Meyer A., Rose D.H., Gordon D. Universal Design for Learning: Theory and Practice. – Wakefield, MA: CAST Professional Publishing, 2014.

13. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education: All means all. – Paris: UNESCO, 2020.

14. Forlin C., Earle C., Loreman T., Sharma U. The Sentiments, Attitudes, and Concerns about Inclusive Education Revised (SACIE-R) Scale // International Journal of Disability, Development and Education. – 2011. – Vol. 58, No. 1.

15. Назарова Н.М. Специальная педагогика. – М.: Академия, 2000.